

EXCURSIÓ À LA BISBAL Y POBLES VEHINS.

23 y 24 Setembre 1883.

Al extrem NE. de nostra Catalunya s' extén una agradable comarca, en la que la naturalesa, la història y l' art, dolsament agermanats, hi fan, desde llarguíssim temps, placévola estada; hermós territori sembrat arreu de llochs, en días molt llunyans rublerts de gents y pobles; de grandiosas vilas, herevas de fets y noms il-lustres; y de casals y masos, de respectable antigor, que blanquejan entre ufanosos conréus y vinyars, espéssos olivars y suredas; soperba alfombra llistada de cintas de plata pels rius y llacunas, que omplenan lo terrer; tenint per capsalera los Pirineus altívols, y per joguina de sos peus las onas blavosas de nostra mar llatina.

Comarca bellíssima, jardí de totas las rassas que han fet estada en aquesta terra, y en la que, com á recorts de llur passatjera existencia, han deixat impresa, quiscuna d' ellas, un sólch, prou á fons pera no ésser esborrat pels

rastres diversíssims d' altres generacions que s' han vingut succehínt en los llarchs temps històrics. Comarca que, malgrat que sobre d' élla pesa l' embalum inmens d' incontables centurias, conserva encara aquella indefinible y misteriosa atracció qu' enamorà als pobles primitius.

Tal es la terra que fou estatge dels remotíssims pre-celtas, dels ardits shardos, qual vella historia escriguéren en los gegantins monuments del Egipte; dels trafiquejants fenicis qu' ompliren ab sos grans vaixells, de proa aixecada y ayrosa com lo pit d' un cysne, las costas y abrigadas calas del mar shardo; dels maritims etruschs que ab sos llarchs navilis de panxaguda pròa, forts y lleugers, se féren amos de la mar; y, per fi, dels pobles indo-europeus, experts en los conreus y las pasturas, que fóren los primers en plantar lo verger ampurdanés, restant per sigles en sa novella patria, prou gran y rica pera cábrehi los aspres bebryces, los indómits ceretes y 'ls lìgurs agrícolas, amants de lluytar ab la naturalesa, dominantla ab llurs conreus (1).

Tal es la comarca que vegé florir, en los temps vehins á la Faula y á las míticas tradicions, la ligur Pyrene, ciutat del ample golf, al confí de las planas dels Shardos; á la focense Cypsela, abrigallada per lo gegant Celebándich, qual inmens esquenall de rocams s' avansa endins la mar salada; á la doble Empórion, indigeta y grega (2), mercat del mon antích, y á la jónica Rhodope; ports seguríssims dels estols maritims de Carthago y Roma, com ho fóren de las armadas catalanas en los temps de nostras glorias.

(1) Pella.—*Historia del Ampurdan*.

(2) Dita obra.

Tal es, en fi, la hermosa encontrada, en quals serrats y valls més han retrunyit los udols de las batallas de la patria, més s' han amarat sas planas y pradells ab sanch enemiga, més han escarnit los ecos de sas concas los crits de festa ó de dolor de nostras gestas.

En lo rich y bell Ampurdá s' hi troban encara, ombrejats per centenaris boscos, los rústechs menhirs y dólmens, *coberts de misteriosas supersticions*: en éll la terra avara amaga joyells de l' art helénich, mentres lo sol colra cada dia las robustas construccions del romá altiu; y en la vall tranquila, ó en las comas solitarias, encara presentan al bés potent de la tramontana sos murs negrosos lo venerable monastir románich, la feudal torra enmarletada y la senyorial maysó dominadora del rústech vehinatge.

Prop la enjogassada ona rocams inmensos de ferreny aspecte, en los que la terra presenta al geólech sa milenaria ossamenta, son las fitas de la mar, tan imponent com bella. Arran los núvols boscurias y arbredas, cabelleras gegantinas de las serraladas dels Pirineus germanas, són los jardins de la naturalesa que l' estudiós botánich ab afany esmenta. Sembradas per las planurias, guarnidas de tots conreus, runas superbas y construccions antigas, reposant, ab la pau del oblit, sas passadas grandesas, y esperant sols excitar la curiositat del viandant ó 'l respectuós saludo del artista; veus aquí lo qu' es l' Ampurdá pera l' amant dels recorts y bellesas de la terra.

Atrets per tan hermós panorama y desitjosos de contemplar los monuments que, espargits arreu, adornan la comarca de la Bisbal y son lo triát museu que las generacions passadas han dipositat baix la guarda de tan impor-

tant vila, resolguérem ferhi una excursió ab los senyors D. Antoni Auléstia y D. Joaquim Casades en los dias 23 y 24 de Setembre de 1883.

La bella matinada encara no havia obert al dia las rojen-
cas portas del Orient, quan sortiam de Barcelona per lo
camí de ferro de Fransa. La blanquinoso boyra, al ser fe-
rida per la primera llum, se despedia ab recansa peresosa
de la terra, enfilantse suaument per amunt las serras, atre-
ta per lo sol, quant lo fresch oreig se deixondia d' entre
las salzeredas del vell Besós, passat que haviam lo *Clot
de la mel*, avuy populós taller de Barcelona, ab lo *Palo-
mar* y 'ls *Provencals*, y després d' haver saludat lo llegendari Moncada, centinella del Plá y del abundós Vallés.

Lo cel enmantellat d' un blau cendrós, com preparantse
pera vestirse los tons melangiosos de la tardor, y la terra
humitejada per la matinera rosada, donavan als paisatges
variadíssims del camí, un tó de calma y de contemplació
encantadors; pujant de punt sas bellesas al alsarse prop
la vía, després d' haver passat lo *graner* del Vallés, los
boscós y vinyars de Cardedeu y lo rónech Llinás, la impo-
nenta massa del Montseny, ab sa puríssima coròna de
neus, sota quals rocams tranquilas hi reposan las vilas
de Sant Celoni, la pintoresca Gualba, tan encisera quan se
guarneix ab las flors de sas boscurias y 'ls brillants de sa
cascata, y més enllá la antiga Breda, esmentant son pas-
sat en l' abacial monastir de Sant Salvador. Aviat á la vila
d' Hostalrich, com esperant ésser novament testimoni de
més lluytas, se la troba vestida ab sa fosca armadura dels
sigles mitjos, vigilant desde sos torricóns y murallas la
gentil comarca que 'l Tordera rega entre las ufanosas
arbredas y prats, que no en vá recordan la proximitat de la

Selva, encantat verger del Gironés.—No sense recansa 's deixa en lo *Empalme* la admirable pollancreda, ahont l'esperit hi volaria ab las pintadas papallonas tot festejant las floretas que en lo frondós herbatge bellament hi colorejan, boy sentint los cants dels aucells que omplenan *aquellas ubagas mansions de la poesia*; fonda impressió que sols bórran los recorts de la romana Caldas y lo desitj de contemplar la venerable Girona, ciutat immortal dels vells monuments y del Ter caudalós que, tot mormolant cansóns apresas al Pírineu, passa la ciutat pera servirli de mirall, portantli ensemps las dolsas flayres del proper Ampurdá, lo que amplament se desplega sota'ls fermes murallars del Montagut, del Sant Grau, de Solius, de Bellloch y Romanyá, que ablas negrosas Gabarras y 'l llunyá Canigó, Requesens y sas incontables serras, forman lo digne march del soperbissim quadro.

Ab quatre horas se recorreguéren los 113 kilometres de via desde Barcelona á la estació de Flassá, en la que 's deixa lo camí de ferro pera pendre los carruatges que portan á La Bisbal, Palamós y Palafrugell, á Torroella y La Escala, ab combinació ab tots los trens.

A má esquerra 's troba lo poble de Flassá, qual parroquia, sots la invocació de St. Cebriá, ja la esmenta Marca (cap. 103) en l' any 1017, formant part dels antichs arce-dianat y comtat de Girona (1).

Així meteix se parla de dita població en temps de Jaume II (1305), ab motiu de la cessió que feu á favor de son vis-cancellari Pere de Morell dels drets que pertocavan

(1) *Nomenclator histórico geográfico de la Provincia de Gerona*, per D. Pere Alsius y D. Celestí Pujol y Camps.

al rey per rahó de la venda feta per Huguet de Cerviá à Pere de Monells d' una heretat dita *Stallium de Rovira*, existent en lo terme de Flassá, qual senyor de Cerviá la tenia com formant part dels dominis del feu del castell de Púbol. Posteriorment, en temps de Joan II (1389) adquireix Jaume de Monells los drets jurisdiccionalis sobre los llocs de Flassá. Crespiá de Dosquers y Banyolas, per lo preu de 6,619 floríns (1).

Flassá es una reduhida població agrícola que conta unas 300 ànimas, sense que en ella cap monument deturi los passos del artista ó atrega l' esment del investigador arqueólech, com no sia sa senzilla iglesia, qual interior es d' época ojival.

Una bona carretera transversal, procedent de Girona, comunica desde Flassá (15 kil.), las vilas de La Bisbal (28 kil.), Palafrugell (39 kil.) y Palamós (48 kil.), ab qual via de comunicació hi afluixen nombrosos camíns vehinals que portan directament als pobles de tota la encontrada, no menys que las carreteras provincials de La Bisbal à Figueras y de dita vila à Torroella de Montgri y llocs vehins.

A poch tret de la estació de Flassá passa lo camí de ferro per un grandíós y molt notable pont, damunt lo Ter, mentres en oposada direcció blanqueja la carretera, al peu de la que, tot seguit, se troban las casas del *Hostal de la Bolla*, formant l' arrabal de dita població. Desde aquest punt empren la carretera una revolta, pera seguir sa via quasi en línea recta, partint extensos conreus, am-

(1) *Llibre d' Enajenacions del Rl. Patrimoni de Catalunya*.—Arxiu de la Corona d' Aragó.

ples bancals de vinya y camps d' arrengheradas oliveras. Als 17 kil. de Girona se troba á la má dreta lo camí vehinal de La Pera, quals rónegas casas se veuhen á curta distancia de la carretera, y no en va recordan sa venerable antiguetat. Marca té noticia del expressat lloch en l' any 962 (1),—capítol 932—y lo docte P. Villanueva (2) fa esment que en lo testament que als 15 de Desembre de 1278 otorgá Pere de Castelnou, bisbe de Girona (1254 á 1279), llegá á la parroquia de *Sti. Isidori de Piru... pro calice, unum marcum argenti*; lo qual, pera lo compliment de molts altres llegats, que ordena en sa dita última voluntat, diu:.. *obligamus emptionem quam fecimus á R. de Juyam de honore de Piru*; lo que clarament indica que dit prelat tenia lo senyoriu del expressat lloch y son castell, entre altres que fóren de los *mensa* episcopal giro-nina.

La Pera es cap d' ajuntament, que forma ab los llochs vehins de Púbol, Riurans y Pedrinyá, y limita son terme al N. ab Flassá, al E. ab Foixá, al S. ab Corsá y al O. ab Madramanya, fertilisantlo la riera de Púbol (3). Conté lo poble uns 200 habitants, dedicats á l' agricultura. La parroquia, que conta per sufragànea, ja desde l' any 1362, la de Púbol, se troba sentada damunt del tossal en que pintorescament s' agrupan las casas del lloch. En éll deu-ria alsarse lo *castrum de Piru*, de que parlan los vells documents, y avuy lo temple ojival, de senzilla trassa, es lo únich que s' esmenta de més remarcable en lo poble. A.

(1) *Nomenclator*.

(2) *Viaj. lit.*, t. XIII, ap. LV, pág. 184.

(3) Madoz.—*Diccionario geográfico*.

1 kil. de distancia s' hi troba Púbol, per lo camí que fou antiga carretera de Girona.

Quasi davant del kil. 15 (18 y $\frac{1}{2}$ de Girona) embranca ab la carretera transversal lo camí vehinal del citat lloch de Púbol, sit. á 1 y $\frac{1}{2}$ kil. de dita vía. Tranquilament reposa sota l' ombra de sos revellits castell é iglesia, resguardat per la serreta en qual pendent s' assenta. En documents del 1017 y 1163 se cita ja lo lloch esmentat, qual castell pertenesqué á la noble casa de Cerviá. Del *castrum de Pubolo* s' en parla en l' any 1233 ab motiu de la carta del gran Conquistador per la que lloa y aproba la compra que Huguet de Cerviá feu per sí y pels seus á Guillelm del dit castell y vila. En temps d' Alfons II (1289) se concedeix á Arnalt de Cerviá la facultat de revocar certas vendas fetas en los dominis de Púbol, sens la régia aprobació, per Geralt, pare del dit Arnalt; y posteriorment, en la época de Pere III (1344) obtingué Pere de Cerviá lo privilegi de franquicia de cargas y honors deguts á la Corona, confirmantse després pel propi senyor rey á favor de Berenguer de Castellnou, qui adquirí los dominis de Púbol en 1368. Los drets jurisdiccionalis sobre dit castell y 'ls de la Pera forent cedit als Jurats de Girona per medi del procurador del rey Pere Lacosta; adquirintlos posteriorment per preu de 4,000 sous Gaspert de Campllonch, ab l' aprobació del duch de Girona, lo princep Joan, juntament ab los castells del propi lloch y altres que li feu Francesch de Cerviá per 56,000 sous. En lo regnat de D. Martí (1400) se feu l' homenatge degut al rey, per rahó dels citats dominis per Jaume de Campllonch, hereu del difunt Francesch, contenint la carta d' homenatge certas salvetats per rahó de las franquicias

concedidas al citat Francesch de Cerviá per lo rey Pere als 9 de las kalendas de Setembre de 1314. Per fi, en 1449 se feu la incorporació jurisdiccional dels castells de Púbol y la Pera, en los turbulents días de Na Joana, confirmada per Joan II en 1474; concedint després á Berenguer Joan de Requesens per 2000 floríns la jurisdicció criminal, ab lo mer y mixt imperi sobre los llochs abans citats (1).

Lo castell é iglesia de Púbol, cridan l' esment al artista y al arqueòlech, per ésser dos típics edificis de remarcable interés. Lo pati del primer conté detalls interessants, com lo gran escut que surmonta la porta de las cambras senyorials, en las que no son menys notables lo esculturat escalfador y los bells enteixinats. La iglesia, adossada á la baronal maysò, presenta una bonica fatxada, qual porta es enquadrada per los archs cintrats en degradació, sostinguts per gentils columnetas aplegadas, notantse lo trepat timpan enriquit de arqueria flamijada, á modo d'estrella, que mitjparteix la llinda esculturada d'arquets ojivals y escudets. Un elegantíssim rosetó campeja damunt la pestanya que sombreja l' artística porta, format per una circumferencia composta de baquetóns en degradació, inscribintse dintre d'ella set cirkols lobulats, de molt bell efecte. L' interior, d' una sola nau, presenta la gentilesa del gòtich terciari, enriquant sobremanera lo monument lo preciós retaule de Sant Pere, obra del sigle xv, y una trona d' igual época.

Aprop del kil. 17, y en oposada direcció á La Pera, se troba la carretera que porta á la pintoresca Torroella de

(1) *Llibre d' Enajenacs del Rl. Patrimoni*.—Arxiu de la Corona de Aragó.

Montgrí, á unas duas horas y mitja, hermosa vila que conserva bons recorts dels temps en que nostres Comtes-reys feyan sovint estada en ella. La vigila, desde un de sos característichs puigs, lo castell que 'l rey Don Martí feu comensar, y desde 'l que 's domina l' encíser panorama del grandíós golf de Rosas, que entra amplament terra endins, mentres ovira banyarse en la frísosa ona sas fillas las Medas, á las que detura lo dit gegantí del *phalich Bernat*. Seguint lo camí de Torroella, entre planas de sembrats, vinyars, boscos y suredas, se troban los rústechs pobles de Sant Vicens de Rupíá, Parlabá, Ultramort,—creuhantse en aquest lloch la carretera de La Bisbal á Figueras,—y mes enllá Sant Iscle y Gualta. Reprenent la carretera se passa per Cassá de Pelrás, lo vehinat de Anyells y Corsá.

Referent á Rupíá deu consignarse que Malgaulí, comte d' Ampurias y vescomte de Bas, vengué á Guillém de Vilamari y al capítol de Girona lo dret de percebir lo bovatje en lo *castrum de Rupiano*, per la suma de 140,000 sous malganesos, al 8 de las kal. de Febrer de 1316 (1). Se fa esment de la iglesia y castell del propi lloch en 1268 (2); y més tart, en 1278, lo abans citat Pere de Castellnou llegá mil sous de renda anual sobre lo *castrum de Rupiano* al capítol de Girona, per haverlo ajudat pecuniariament á la compra del meteix, que feu á son parent Guillém de Rupíá per lo preu de 24,000 sous; á qual parroquia llegá també un cálzer, com ho feu ab la de La Pera (3).

(1) Flores.—*Esp.^a Sagr.^a*, t. 44, p. 305, ap. XXVI.

(2) *Nomenclator*.

(3) Villanueva.—*Viaj. lit.*, t. XIII, p. 323 y 182.

Consta, per fi, que 'ls homens del dit castell, en 1424, sostinguéren procés contra 'ls col·lectors diputats per Alfons IV, que pretenian exigirlos lo dret de coronació que ordená dit rey per tot lo bisbat, y de qual impost alegáren ésser franchs per regia concessió tot temps guardada (1).

Rupiá, es un lloch agrícola, que dista de La Bisbal 10 kilometres, y se troba situat en una deliciosa plana. Forma ajuntament propi, y confina son terme al N. ab Foixá, al E. ab Parlabá, al S. ab Corsá y Cassá de Pelrás, y al O. ab Púbol y La Pera (2).

Entre los kilometres 20 y 21 de la carretera de La Bisbal aflueixen á la meteixa los camins vehinals del ja citat poble de Corsá (dreta) y de Monells (esquerra): abdós prou dignes de ferne esment per sa molta antiguetat. En efecte: al lloch de Sant Juliá de Corsá, anomenat *villa de Quartiano* en documents del 898, se 'l troba formant part dels dominis que Carles lo Simple, reconeix ó confirma á favor del bisbe Wigo, Guigo ó Huch, de Girona (3). Mes tart se 'l cita en lo testament que otorgá Guillelm Guifred, de la Canónica de dita ciutat, en lo que 's consigna, entre las diferents ordenacions que conté, la següent: *concessit ad fratrem suum Reimundum omnes suos alodes quos habebat infra parroquia Sti. Juliani de Quer-ciano*. Per fi, lo bisbe Bernat de Vilamarí, que governá la diócessis gironina del 1292 al 1312, adquireix lo senyoriu en lo castell de son terme (4).

(1) *Llibre de Enajs. del Rl. Patrim.*, fol. 1106.—Arxiu de la Corona d'Aragó.

(2) Madoz.—*Diccionario*.

(3) Flores.—*Esp.^a Sagr.^a*, t. 41, p. 392.

(4) Villanueva.—*Viaj. liter.*, t. XII, p. 307, ap. XXIX.

No menys antich que la població abans citada es lo poble de Monells, que formava part dels dominis corresponents al citat bisbe Wigo, en virtut de la confirmació feta per Carles lo Simple á favor del propi prelat, continguda en lo diploma de fetxa 922 (1).—Altres documents dels respectius anys de 1015 y 1316 parlan de la parroquia y del castell de Monells (2), de quals drets y concessions senyoriales, fetas per nostres comtes-reys, llargament ne parlan los registres del Arxiu de la Corona d' Aragó. En efecte: se dóna compte de la venda feta per Sibila, comtesa d' Ampúrias y vescomtesa de Bas, al rey Pere II, de tot lo plé domini, drets y accions seus sobre los castells y vilas de Cos, de Montagut, de Montrós, de Castellfolli, de Castelló de Bas, de Monells y molts altres, als 1280; per qual motiu trobém que, en lo propi any, la dita comtesa ordena al homens de Monells prestin homenatge al Rey, qui cinch anys després cedí sos dominis al comte Pons Huch, fill de la dita Sibila, constant que aquest ne feu donació á son germá Huguet en 1291. Los drets jurisdiccionalis sobre lo castell y sos termes foren concedits en 1344 per Pere III á favor de Ramon Berenguer d'Ampurias; registrantse en 1363 la concessió á Joan del propi nom, en que's diu: *«possit perpetuo erigere furcas castellos et alia signa merum imperium.»* Més endavant, adquireix los castells y llocs de Monells y altres, que en 1385 havian revertit á la Corona, la noble Casa de Sinisterra, per compra que feu Bernat al rey D. Marti per 10.500 florins d'or d'Aragó, dels que s'en feu cárrech Joan Desplá tresorer del Sr. Rey als 5 de Juliol de 1405.

(1) Flores. *España Sagrada*, t. 42, ap. XVI bis.

(2) Villanueva. *Viaj. lit.* t. XII p. 314.

Durant la lloch-tinència de D.ª Maria se registra la suplicació feta pels homens de Monells sobre la lluçió del propi castell, que devia ferse á Bernat de Sinisterra, quals dominis tenia per successió de son avi lo dit Bernat, que'ls adquirí per venda que li feu D. Martí (1444). Dita redenció, altrament, no's feu sino molts anys després, per rahó de certes qüestions que se suscitáren, que fallá en 1551 la Batllia del Rey al Patrimoni, ordenantse que fós feta aprehensió y adjudicació dels castells de Monells y altres, que havia venut D. Martí, juntament ab los drets d'alta y baixa jurisdicció, civil y criminal, ab lo mer y mixt imperi inherents als dits dominis senyorials, salvant, empero, los drets purament civils que sobre dits llochs tenia Lluís de Sinisterra, successor de Bernat (1).

Just es que's fassa esment de dos il·lustres fills del humil lloch que considerém. L'un Guillem de Monells, Pons de Monells l'altre. Lo primer fou ardiaca de Besalú y bisbe de Girona; lo segon abat de Sant Joan de las Abadessas y bisbe de Tortosa (1169); abdos consagrants de la iglesia de Sant Pere de Camprodon. Del bisbe Guillem, recorda lo docte P. Villanueva, que, anticipantse al Concili Lateranense, procurá la major il·lustració del clero en la sua diócesis, estatuhint un dret d'un flori d'or mensual pera los canonges assistents á las escolas públicas ó universitats, pera lo sosteniment de las meteixes (2).

Monells se troba situat en mitj de duas serretas que dominan lo terme, limitat al N. ab Cassá de Pelrás y Ma-

(1) *Llibre d'Enajs. del Rl. Patrim.* -- Arxiu de la Corona de Aragó.

(2) *Viaj. liter.* t. XIII, p. 147.

dramanya. al E. ab Corsá, al S. ab La Bisbal y al O. ab Sant Sadurni. Conta la vila uns 300 habitants.

Entre Monells y Corsá, y á poch tret de la carretera, vora la frescal ribera del Risech, se troba, en mitj d'una planura limitada por los alzinars d'un bosch proper, una ermita bisantina quals murs ombrejan amorosament un grupo d'arbres. Se l'anomena Santa Cristina, y sa rústega y senzilla construcció, puix que cap adorno la engalana, atrau ab respectuosa curiositat; no esplicantse com, en sa meteixa humilitat, ha pogut desafiar lo curs del temps y la follia destructora de nostres días. En élla 's venera Santa Cristina, continguda la santa imatge en un preciós retaule que apar del sigle XV. Vuit requadros lo formen, contenint lo central la mística representació de dita Santa, riquíssimament adornada ab reyal mantell y corona, fentli de digna orla sis requadros més que contenen passos de sa vida y surmontant la bella pintura lo Calvari. Notable es la obra y de bona má, per lo colorit y la composició, lo sentiment y la dolsa expressió que en éll dominan, á quals mérits s'ajunta lo valor arqueològich per la rica indumentaria de las figuras.

No sens recansa deixárem aquell lloch apacible y atractivol pera continuar nostre via envers la propera vila de La Bisbal. Passárem lo pedregós Risech, ab sas voras guarnidas d'arbredas, fins á trobar novament la carretera, al peu de la que s'alsa un vell casal, dit lo *Molí*, guardat per la ferrenya torra *Del mal pas*, coronant sa massa cúbica una renglera de matabans, antigas construccions que destacan bellament entre la frescal vegetació que'ls rodeja, no essent menys de notar l'antich casal de *can Corney*, que abans se troba al peu del camí

de Corsá, y en lo que artistichs finestrals adornan la severa fatxada.

L'espessíssim dosser de verdejant fullatge, format per las abrassadas brancas de la doble filera de plátans, que en una extensió de prop de 2 kilòmetres ombreja la carretera, avisa al viandant la proximitat de La Bisbal, la que, passat aquell fullós *túnel*, s'esplaya agradablement ab son aspecte ciutadá.

Lo vell Daró ó Adaró, ¡com la rica vora de rosseganta túnica, voreja 'ls peus de l'agradosa vila portántli los olors que li envia la fértil comarca, regada, á mes, per lo Risech y la riera de Vilar. Amples planas de ben tampida (1) terra extenen sos verts domassos per tot arreu, limitats per espessos grupos de lladoners y salzers, antichs olms y enlayrats pins, combinant llurs verdors ab los feixuchs roures y gentils alzinass de molsós brancatge. Nombrosos camins se creuhan per totas direccions en l'ampla quintana blanquejant entre 'ls sembrats, los camps de ferratges, los vinyars fullosos y las hortas que ab verdor variadíssima matisan tota la comarca, mentres onduladas serretas limitan l'espai, abrigant ensemps rústechs poblats y caserius. Al lluny tancan amplament la encontrada las foscas serras de las Gabarras, ahont lo sol s'hi pon, esfumantse envers tramontana las fermas siluetas del Canigó, de Requesens y de Roda, que allargan llurs rocams fins al mar, com fugint de las crúas regions de *Círcio* pera cercar ansiosas los primers besos del sol ixent.

Lo novell aspecte de La Bisbal amaga sa respectable antiguetat.

(1) Terme local que vol dir terra grassa, ben amarada.

Lo document més antich que parla de dita vila es de la época del bisbe de Girona Gundemar (842 á 850), ab motiu d'una qüestió promoguda per un tal Lleó, que's queixá de que lo prelat s'havia possessionat de las casas, vinyas y estables de la vila de Santa Maria de *Fontsedictus*, que tenia per son pare, ja difunt, nomenat Stavil, que las havia tretas del erm d'un súbdit apelat Spanyol. La sentència per la que 's fallá lo plet comensa: «*In iudicio Ermidone et Radulfo vice-comites, seu et in presentia Audegario et Guntardo vassos Wifredi venerabilis Comitis, seu et iudices qui sunt jussi judicare... etc.*» (1)

Lo lloch citat de *Fontsedictus* correspondria á lo ve-hinat, dependent de La Bisbal, dit avuy La Fonteta (2).

En un interessant document del propi sigle trobém l' origen dels dominis dels bisbes de Girona sobre gran nombre de llochs y castells del Ampurdá, que constituïren per llarch temps lo patrimoni de la *mensa* episcopal al meteix temps que la font d'ahont deriva lo nom de la vila que considerém. En efecte: en un diploma donat per lo rey Carles lo Simple, durant lo pontificat de Theotari ó Theotero (875-886) se diu: «*Concedimus etiam praelato Pontifici et suce Sedi villas quas Pater noster divae recordationis Lluidovicus rex per praeceptum condonavit villam, scilicet Stæ. Mariæ, quam alio nomine vocant Fontanetum et Palatii Mororum cum suos villares, villarem quem dicunt Julio et villarem Maurellum, nec non et villam quartianum et Felgerelas cum omnibus adjacentis et terminis suis, cultis et incultis, nec non et villam que vocatur Fon-*

(1) Flores. *Esp. Sagr.*, t. 43, p. 99, ap. IX.

(2) *Nomenclator*.

sædictus uno nomine condonamus Stæ. Mariæ et Sti. Felici atque rectoribus ejus pro remedio animarum Patrum nostrorum, nostroque facinore..... etc.» Aqueix diploma porta la data de IV kal. de Setembre del any III del Rey Carles, Interdicció XIII (1).

Lo bisbe Wigo, del que s' en ha fet ja esment, adquireix per escriptura del any 916 una vinya en lo terme de *Fontanetus*, ó Santa Maria, que la possehia Recesinda; á la qual deu afegirse la compra d'unas terras del propi lloch á Lupus y Brada, per venda feta als VII de las kalendaras de Maig de l' any XXV de Carles (2).

La consagració de la primitiva iglesia de Santa Maria de La Bisbal, vila que, com s'ha vist, se l'anomena en documents de la època de *Fontanetus* ó *Fonsædictus*, es de l'any 904—8 de Novembre, any VI de Carles lo Simple—y durant lo pontificat del bisbe Servus Dei que governà la diòcesis de Girona desde l'any 886 ú 887. Se consigna en l'acta de consagració .. «*ad consacrandas ecclesias quæ sitas sunt in pago Gerundense, in terminio de villa Fontaneto quæ sunt edificatas in honore Stæ. Mariæ Virginis, Sti. Michaeli arcangeli et Sti. Joannis Baptistæ... quæ reedificaverunt homines pro Dei amore in nominibus;*» quals homes féren, y's detallen en l'acta, nombrosas donacions de camps y vinyas pera lo sosteniment del cult y altar de la Verge Maria, ab llurs respectives afrontacions, ab motiu de las quals se parla del riu *Adaron*, del lloch de Canapost y altres. Contenint per últim tan interessantíssim document la acostumada clàusula que diu: «*Donamus nos omnes supranominati ista omnia superius scripta ad jam dictas*

(1) Villanueva. *Viaj. liter.*, tom. XIII, p. 230, ap. I.

(2) Obra citada.

*Ecclesias ut de ab hodierno die et tempore ibidem subja-
ceat mar..... ta. et potestatem abeant Sacerdotes ibidem
Deo famulantes ista omnia laborare et exfructuare, et
usibus illorum ipsas fruges dispensare per jussione proprii
Episcopi et nullus Comes, Vicecomes, Vicarius vel Cente-
narius, neque ulla sæcularis potestas hoc exinde abstraere
presumat, set teneant hoc ipsas ecclesias usque in perpe-
tuum (1).*

Altres documents acreditan lo senyoriu dels bisbes de Girona en la vila de Santa Maria que aviat perdé son nom antich de Fontsedictus pera usar lo que avuy porta, com se veu en lo de fetxa del 1002 en que 's diu *Ecclesia Sanctæ Mariæ quam dicunt Episcopalem* (2), y qual domini jurisdiccional se confirma en lo castell que s'alsa en la vila. Com á senyor, *tam in villa quam in termino de Castro Episcopali*, celebra una concordia lo bisbe Pere Roger, fill de Roger I, comte de Carcassona, germá d'Ermesindis, (1010 á 1051) ab lo comte Ramon Berenguer sobre la dominicatura de dita vila y castell, portant la data del VI idus de Mars any XX del rey Enrich,—10 Mars de 1051 (3).

En lo llibre I de las Enajenacions del Rey al Patrimoni de Catalunya (4) se fá esment de la jurisdicció senyorial dels prelats de Girona, no sols sobre La Bisbal, sí que també extenentse á las demás vilas y llochs que d'antich temps eran los dominis de la Mitra, en la época del rey D. Jaume.

(1) Villanueva. *Viaj. lit.*, tom. XIII, p. 36, ap. VIII.

(2) Flores. *Esp. Sagr.*, t. 42, p. 420.

(3) Villanueva. t. XIII, pág. 101.

(4) Tom. II, fol. 145. Arxiu de la Corona d' Aragó.

No sempre, altrament, restà pacífica la possessió dels extensos dominis episcopals, de manera que trobém que'l bisbe Berenguer de Llers (1142 á 1159) degué sostenir sos drets contra Gilabert de Cruïlles, terminantse la qüestió ab la concordia dels 15 de Maig de 1149, en la que's consignava que dit bisbe..... «*daret Guilaberto pro fevedo L solidos gerundensis monetæ.*» No acabáren tampoch las diferencias, per quant torna á pledejar la noble Casa de Cruïlles contra la Canónica gerundense sobre certs drets que li pertocavan en la vila *episcopal*, de qual qüestió conegué l'arquebisbe de Tarragona Berenguer, essent prelat de Girona Orufall, Orusall ó Guissal—que ab aquestos noms se'l coneix,—resolguentse per concordia del 1180, que firman Berenguer Calónico com á jutge y Gaufred, *precentor* de la Seu de dita ciutat ab acort del legat pontifici Enrich bisbe albanense (1).

En l'epitafi de Bernat de Vilamari, que governà la diócesis de Girona del 1272 á 1312 y qual enterrament es en la propia Seu, se llegeix: «*...imperiumque merum mixtum tenere sub alis Basquæra Bisbalis..... emit Corçanum, etc.*»

La Casa d' Ampúrias, quals honors afrontavan igualment que los de Cruïlles ab los de la Mitra, disputá per llarch temps sobre certs drets que pretenia en los dominis episcopals, durant la prelacia del abans dit Bernat de Vilamari. Ab greu disgust vejé lo comte Pons Huch la régia concessió obtinguda per aquell prelat pera poder alzar en los llocs de La Bisbal, de Bascara y altres las forcas, senyal de jurisdicció criminal, ab lo mer y mixt

(1) Villanueva. Obra citada, t. XIII, p. 152.

imperi, excitant de tal manera l'ànim del Comte amputat, que feu formal declaració d'enemistat contra 'l Bisbe, fins al punt de fixar *cartells de deseiximent* en tots los dominis, qual acte feu Bernat Amat de Cardona partidari del Comte. Consistia dit cartell en una carta ó *ceduló* ab que un senyor agraviat avisava á son contrari que, desde lo dia de la declaració de *deseiximent* en avant, lo tractaria com enemich, perseguintlo y damnificantlo en quant pogués, sens que tals fets se poguéssan imputar á *bauci* ó trahició. Lo cartell esmentat, tal com lo copia lo P. Villanueva (1), diu:

«Al molt noble é honrat en Bn., per la gracia de Deu, bisbe de Girona: denos en Bn. Amat de Cardona, salut et amors.—Fémvos saber, que per molts de grèges et per moltes de desamors que avets fetes al Senyor Compte dempuries et fets tot dia: los quals grèges et desamors avem nos á pendre per nóstres, axi com si á la nóstra persona aviets fets, nels faiets: et encara mes cuant fem vos saber mal et greu que á nos es, quens desexim de vos et de les vostres coses per raó del Senyor Compte, que de mal queus faessém á vos, ne á res del vostre, que tenguts nou ensiam. Item fem saber queus retém les treues, les quals aviem ab vos, ne aviem dades al noble car frare uóstre lardiache de Barchelona, ne al Sacrista de Gerona per raó de Vos: jassia queus avem tramesa Carta ja de deseximent. Dat Roda dicendres vespra de Sen Thomás, en lan que contém M et CC XC VII.»

L'any següent se sap que degué lo bisbe Vilamari abandonar sa iglesia.

(1) Obra citada, t. XIII. p. 191.

Per los anys de 1446 se fá menció de que 'ls vassalls de La Bisbal solicitáren de la reyna Maria la lluiació de la jurisdicció que tenían los bisbes sobre dita vila (1); la que optinguéren, revertint per tant á la Corona, puix consta que dita jurisdicció fou cedida á Bernat Salba y confirmada per Ferran II. Se fá així meteix esment en lo citat llibre de la disposició de Carles I manant que las causas sian portadas al coneixement de la Reyat Audiencia; constant, per últim, lo procés comensat en 1521 per los Síndichs de La Bisbal, que sostenían la immunitat de certs drets y altrás franquicias concedits per l' emperador Carles en 1519, confirmant las concedidas per Ferran II en 1510, que á la vegada ho feu dels que otorgá Joan II als 27 de Febrer de 1474 ab motiu de la separació de la vila de la jurisdicció episcopal.

La Bisbal es una de las vilas mes importants del baix Ampurdá, á 28 kil. de Girona, ab qual capital se comunica per lo camí de ferro, com s'ha descrit, y per la bona carretera transversal afluinthi així meteix la carretera provincial de Figueras y las de Palamós y demás llochs y poblets de que se n' ha fet ja esment. En élla hi troba l' excursionista bonas fondas y posadas, cafés y casinos com á llochs d'esbarjo, y un bonich passeig per la ribera del Daró.

Encara que bastant apartada de la via férrea, disfruta d'un bon servey de carruatges, ab combinació ab tots los trens que páran á Flassá, que li permet re'acionarse directament ab la capital del Principat y ab l' extranger. D'aquí

(1) Llibre I, tom. II *Enajens. del Rl. Patrim.*, fol. 145. — Arxiu de la Corona de Aragó.

s'explica l'estat de relativa prosperitat de la vila. Conta prop de 5.000 ànimes, formant per sí sola ajuntament ab lo vehí lloch de la Fonteta, qual iglesia es així meteix dependent ó sufragànea de la de La Bisbal. Es cap de partit judicial, comprenent los pobles y vilas de Bagur, Calonge, Canavells, Castell d'Ampurdá, Corsá, Cruïlles, Foixá, Fontanilles, La Fonteta, Gualta, Monells, Montrás, Palafrugell, Palamós, Palau-Sator, Pals, Parlabá, Peratal·lada, La Pera, Regencós, Rupió, Sant Feliu de Guíxols, Sant Joan de Palamós, Sant Sadurní, Santa Cristina d'Aro, Serra, La Tallada, Torrent, Torroella de Montgrí, Ullá, Ullastret, Vall-llóbreaga, Vulpellach, y Castell d'Aro.

Sentada en una extensa plana, sorprén agradablement son bonich aspecte mirada desde lo pont de pedra del Daró. La carretera que recta s'allarga en suavíssima pendent, forma ab los edificis que la miran un llarch y ample carrer com de ciutat novella, á qual aspecte hi contribueixen los espayosos pórxos de las casas de má esquerra. Per la dreta s'extenen los edificis de la vila seguint lo curs del riu, trencant la monotonía l'alterós campanar de la parroquia y la soperba massa del castell coronat de marlets que's dibuixan gentilment en lo blau fons del cel. Un vell pont sobre 'l Daró, en mitj de qual obra s'alsa com un arch de triomf de senzilla arquitectura, comunica un barri d'antich aspecte ab la vila. Los carrers, en general àmples, contenen bonichs edificis particulars no mancanthi alguna casa antiga.

Escassos monuments arquitectònichs restan de la enjovenida vila. Per sa importancia arqueològica y válua històrica deuen citar-se en preferent lloch lo castell y 'ls res-

tos de murallas. Alsa lo primer sa feixuga mole en una plassa prou espayosa pera deixar veure ab totas sas proporcions aquell gegant de pedra. En los ennegrits murs de la cúbica construcció s' obran alguns finestrals senzills, notantse travalls escultórichs en los de la fatxada principal, qual severitat s' avé perfectament á son vell destí. No es prou pera traure lo segell magestuós de la fàbrica la bonica portadeta del Renaixement, que substituí, sens dupte, al característich portal rodó de llarguíssimas dovel·las, que com inmensos raigs de pedra enquadraven l' ample vano. Dit impropí aditament porta, en lo fris, la següent inscripció en lletras romanas:

F.-AREVALO-D-ÇVAÇO-1604.

Fou aquest bisbe de Girona desde 1598 al 1611, y d' éll se sap era fill de Segovia, ó procedent d' aquella ciutat, per quant se 'l coneix pel *Segoviense*, y de qual iglesia fou Degá. Fou consagrat bisbe en la Seu de Barcelona en 1598, essent Inquisidor de la dita ciutat. Sas virtuts y saber lo féren digne del Arquebisbat de Messina, quina dignitat renunciá. (Villanueva, tom. xiv, p. 96). Las armas del propi prelat campejan en lo timpan dels balcóns, esculturats al estil de la portada del vell edifici, recobrant aquest novament son típich caràcter ab lo grandíós mataká ab que termina la part superior del fróntis, venint rematat lo castell per una alta corona de marlets.—Avuy lo descrit edifici dona allotjament al Jutjat y presó del partit.

Los restos de las murallas que tancavan la episcopal vila se veuhén á la part de fora, prop lo Daró, conservant indicis dels quadrats torricóns que las defensavan. Mitj

confosas ab las modernas casas, ab prou feynas donan mostra de lo que foren quant ab éllas se cenyí la vila.

La iglesia parroquial, sots la invocació de Sta. Maria, es ún edifici del sigle passat y per tant en éll mes hi dominan las folgadas proporcions que las delicadesas del art. Sa fatxada, tota de pedra de fil, presenta aquell tipo general y prolixament repetit en totas las construccions del 1700, y per tant creyém per demés la sua descripció. Lo campanar, malgrat sa época, té certa gentilesa que 'l fá apreciable. En l' interior del temple, d' una nau ampla y desembrassada ab capellas laterals, res hi observárem digne d' especial esment.

Molt curiosa es la reixa de ferro que tanca lo patiet que precedeix á la iglesia dels Dolors. Obra del sigle passat, crida l' esment per sos complicats travalls y grans poms de liris ab que termina. Aquest temple, de la época barroca, té poch de notable.

En un vell casal del Renaixement hi ha la Casa de la vila, quals dependencias no poguérem visitar per lo escàs temps de que disposavam. Davant del citat edifici un altre casal adornat de bonich porxo crida la atenció, no menys que la casa dita *Can Marimon* que 's troba al entrar en la població. Las casas particulars, si bé totas de bon aspecte, novas en su major part, no presentan aquells detalls esculturals en finestras y porxadas que son l' encís mes principal de las poblacions antigas : solsament las casas, d' aspecte mes rústech, del carrer que condueix al vehí lloch de Cruílles tenen en sas llindas repetidas fetxas del 1700. Lo terme municipal confina al N. ab Corsá y Castell d' Ampurdá ($\frac{1}{2}$ llegua), al E. ab lo meteix y Vulpellach ($2 \frac{1}{2}$), al S. La Fonteta y Fitor ($\frac{1}{4}$ y 1) y al O.

Cruïlles y St. Sadurní ($\frac{1}{2}$), qual terror rublert en la plana de sembrats, hortes y vinyas y en las serras d'alzinars y rouredas, es fertilisat per lo Daró que naix en lo terme de Sta. Pelaya, y al que se li uneix la riera del Vilar, y rega los termes de St. Sadurní, Cruïlles, Castell d'Ampurdá, Casabells, Fonolleras y altres. — La agricultura se concreta á las produccions de grans, de llegums, verduras, fruytas, blat y ferratges; y la industria més florent es la de taps, cerámica, y rajolas comunas y de las ditas de Valencia.

A 3 kils. de La Bisbal, envers Ponent, y per un planer camí vorejat d'hortes y extensas planas de conreu á las que limitan verdejants arbredas, se troba l'antich poble senyorial de Cruïlles, del que ja s'ovira desde lluny alsarse una colrada torra més altiva que 'l campanar de la parroquia. Fà temps que 'l poble s'ha despullat de son trajecte de guerra pera vestir-se lo senzill del agricultor, deixant ensemps las ferradas armas d'altras centurias pera valdres tan sols de las eynas pacíficas del treball.

Se troba situat Cruïlles al peu d'una baixa serra, extenent son terme per la planura, limitat per Monells al N., la Bisbal al E., St. Pol y St. Cebrià de Lladó al S., y St. Sadurní al O. Forma ajuntament ab los vehinats de Salellas y St. Miquel, y conta unas 200 ànimas.

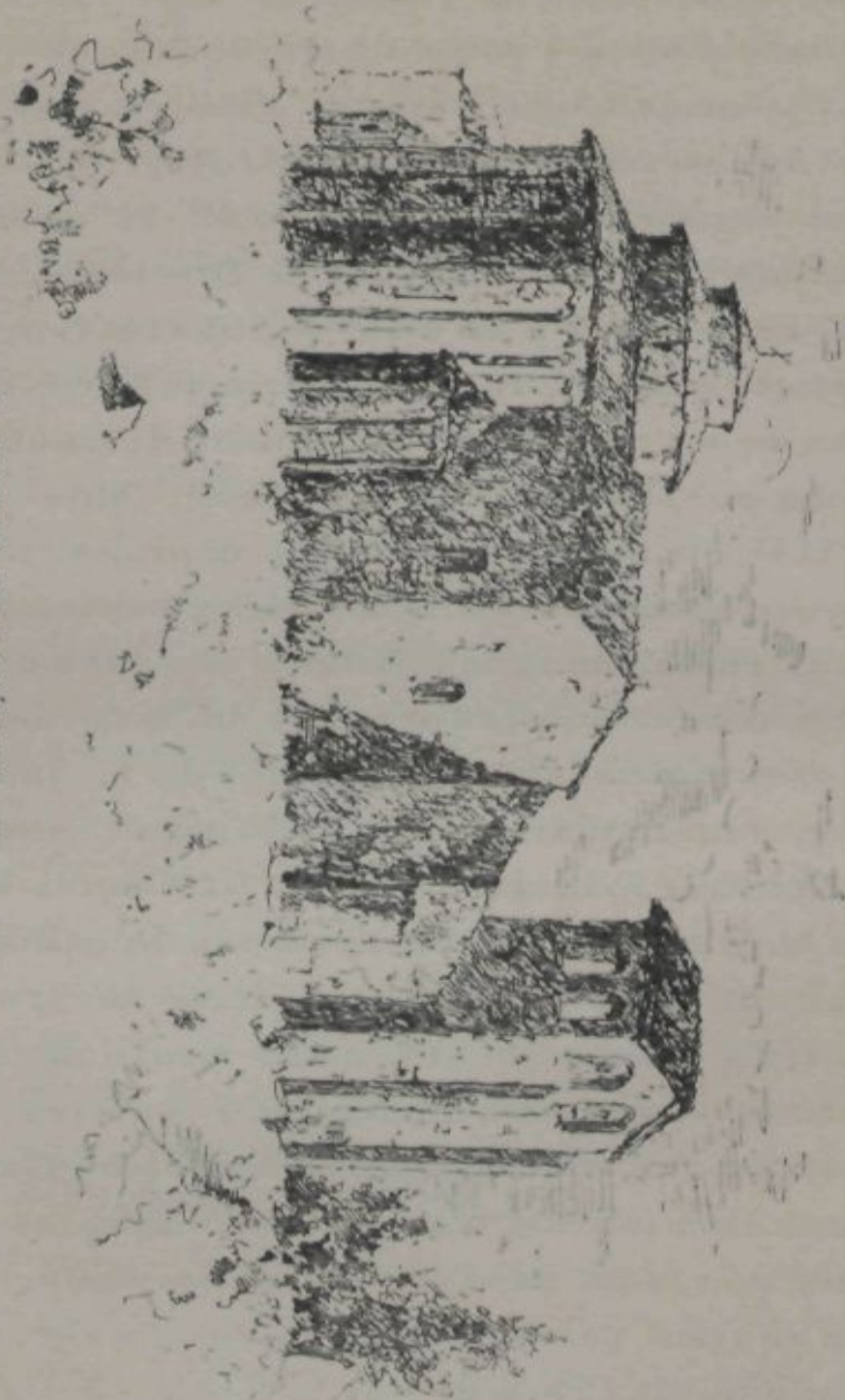
En lo bell mitj de la plassa, á la que mira la iglesia parroquial, se redressa altiva una torra circular de rojench color, que deuría ésser l'homenatge del desaparegut castell, veyent alsarse á son entorn, á mida que s'esfonavan las murallas. las casas del poble.

La senzilla portada del sigle passat y lo campanar de

igual centuria no indiquen l' antiguetat de la iglesia parroquial sots la invocació de Sta. Eularia. L' interior revela una construcció tal vegada del segle XIII, per sa senzilla volta en ojiva y rodó ábside; sense que 'l més insignificant adorno donga varietat á las severas ratllas del temple. Aquest será una reedificació del primitiu, per quant, en duas escripturas que llegí lo P. Villanueva (1) se diu: que als 12 de las kalendas de Desembre del any III del rey Felip (1062) lo bisbe de Girona Berenguer Wilfred dedicá la iglesia de Sta. Eularia de la vila de Cruílles, á prechs de sos vehins, principalment de Gaufred clergue de Girona que fou son primer rector. Mes endavant, ó sia en 1144, la subjectá lo Prelat al proper monastir de St. Miquel, quals priors foren rectors natos de dita feligresia. L' edifici actual no pertany, sens dupte, á dita centuria. Se troba citada la parroquia en lo testament fet per Pons, *præcentoris*, *levita*, Capiscol de la Seu gironina, en lo que nombra marmessors á *Almodis Comitissa et Umberto Otonis et Johannes clericus... et Amatus Vivas nepos meus et Miro Suniario, presbiter*, ordenantlos distribuescan sos bens... *in sanctis Dei ecclesiis et clericis et pauperibus*; llegant al dit Joan, á qui diu ésser *meum nutritum et elemosinarium*, *omnes meos alodios quos habeo in... parochia Stæ. Eulaliæ de Crudilias, ipsos mansos quos Guillelmus de Nola tenet cum illorum omnibus pertinentiis, et aliæ terræ vel vineæ quæ sunt intra jam dicta parochia de Crudilias.*

Conta aquesta persufragánea la iglesia del vehí lloch de St. Miquel de Cruílles, que 's troba á curta distancia de Sta. Eularia á dalt d' una serreta.

(1) *Viaj. lit.*, t. XIV, p. 153.

S. MIQUEL DE CRUÏLLES. -VISTA GENERAL.

Dibuix de D. Lluís Ventosa, d' un croquis de D. Pelegrí Casades.

Sorpren la antiquíssima iglesia de St. Miquel al dibuixarse en lo espay per sa severitat y venerable aspecte. A la part de llevant presenta son triple ábside adornat per faixas de pedra, á modo de pilárs, que sostenen l' arqueria. En los panys dels murs s' obran estrets finestrals nusos de tot adorno, ressortint uns senzills contraforts. Davant la porta, unas runas indican la existencia ó 'l comensament de la construcció d' un porxo, recort dels antichs *nartex*; alsantse á son costat esquer la quadrada torra-campanar de proporcions severas y senzillas, aspecte que domina en tot lo monument. A la part dreta, un recinte tancat per revellits murs y ombrejat per arbres centenaris y embullat herbatge recorda la existencia d' un desaparegut claustre, del que 's conservan, com á llunyana mostra, uns archs cegats per lo mur de tanca, d' aspecte tan primitiu com pochs ne recordém. Un sepulcre-ossari, ennegrit pel temps, posat damunt duas mensulas blasonadas, conté una preciosa inscripció limitada per los escuts de la Casa de Cruilles. Lo color y la perfecta conservació del dit sepulcre y la pulidesa de tots sos detalls lo fan pendre al primer cop de vista per obra de metall.

La inscripció diu així:

Hic jacet venerabilis F. D Crudiliis miles qui et dimissit obitum X solidorum et m frumenti erogadam pauperibus ihc XI pane q. obiit XVII Kalendis septembris, et D. M. CCC XL VIII. Anima ejus requiescat in pace. Amen.

Per una porteta lateral que comunica ab lo siti descrit penetràrem en lo temple. Consta aquest de tres naus, interceptadas per lo creuher, terminant en los correspo-

nents absides. La volta de canó vé sostinguda per tres archs semicirculars que s'apoyan en altrás tantas faixas ressortidas dels murs, en los que s'obran amplas arcadas en plena cintra que donan pas á las naus laterals de més reduhidas proporcións que la central. La planta es de creu llatina. Lo conjunt de la fàbrica, dintre sa simplicitat de ratllas y senzillesa d'adornos, respira una certa magestat que atrau y al meteix temps imposa. Los sigles al lliscar per sos murs l'han colrat ab sas besadas, refrenant son impuls destructor.

Ocupa lo fons del ábside un gran retaule, preciosa pintura del sigle xv, dividit en vuit requadros y orlat per un guarda-pols, en que damunt de camp blavench hi sobresurten gentils garlandas de fullatge y escudets. En lo central s'hi figura l'arcángel St. Miquel, representat per un hermosíssim donzell, armat ricament, embrassant platejada rodella, y en actitud de ferir ab lluhenta arma lo monstre infernal que ab espantable visatge se revolca negrós y feréstech sota 'ls peus del Angel. Lo requadro superior de la dreta figura lo Sant Arcángel entregant las ánimas dels justos á Sant Pere, qui provist de grossa clau de plata guarda las portas de la celestial Jerusalem acompanyat de gentils àngels. Inmediat al descrit, se representa en lo requadro á un Sacerdot celebrant lo cruent Sacrifici de la Missa, pel qual se purifiquen las ánimas damnadas en lo Purgatori, de qual lloch las salvan los àngels. En lo requadro inferior,—que crida de un modo especial l'esment per la vivesa de la composició, riquesa del colorit y pasmosa expressió y actituds de las figuras,—s'hi representa com l'Arcángel y son celestial exércit vens y atropella á una munió de gents estranyas de ros-

tre lleig, vestidas ab trajos originalíssims, significantse, tal vegada, la victòria y condemnació dels pobles gentils. En los tres requadros de la esquerra s' hi representan respectivament: en lo primer, al dit Arcàngel salvant las ànimas dels escullits; en lo segon, com ajuda á un exèrcit cristià contra 'ls moros, interessant pintura no sols per la indumentaria militar dels sigles mitjos, en que s' hi representa, sí que també per certs detalls y accessoris guerrers molt curiosos; y per fi, se representa en lo tercer un assumpto bastant original: se veu dalt d' un puig una ermita, davant de la que, com guardantla, hi jau un bou vermell y al peu de la montanya un cavaller moro (?) cau aterrat per un llamp que 's despren del bou. A un cantó del quadro s' agrupan, contemplant lo meravellós fet, un Prelat revestit de pontifical acompanyat de gran nombre de clergues, que ab professó acudeixen al lloch ab ganfalóns verts y creu alta. En la part superior del retaule hi ha lo característich requadro del Calvari, y ocupa la part inferior la acostumada *pradella*, ab imatges de Santas Verges.

En la capella que forma lo bras esquer del creuer crida l' esment un sepulcre ossari, que conté la següent curiosa inscripció:

Hic jacet nobilis domna Elisabeth uxor quondam nobilis Bⁿ de Crudiliis, filia comitis Dionissii de Cepeus qda de Ungaria, qui obiit V Kalendis januarii anno Dñi MCCXCIIII, cujus anima requiescat in pace: amen. Qui legis hoc scriptum ora pro me Domino et dic Pater noster qui es.

En altra capella s' hi venera un Sant-Crist, escultura antiquíssima, tal vegada del sigle x, vestit de llarga túnica

y de formas angulosas y rígidas que recordan las imatges bisantinas; no sent menys interessant la grossa pica que 's guarda en altre altar.

Lo románich temple de Sant Miquel de Cruilles es lo únich que resta del Priorat benedictí qual orígen s' ignora. Tal vegada fou deguda sa primitiva fundació als primers anys de la Reconquesta, quan los sabis monjos de tan inclita Ordre vinguéren á repoblar ab sos duríssims treballs las valls que rega 'l Muga, comensant á desbrotar las boscurias selvatges y las insanas llacunas y ayguamolls que omplenavan lo fértil terror ampurdanés. Se sap que al esser consagrada, com s' ha dit, en 1062 la propera iglesia de Santa Eularia de Cruilles, ja existia [lo vell Priorat de Sant Miquel, sots qual jurisdicció fou aquella posada en 1144. Junt á la iglesia hi havia un hospital en 1592, qual edifici es avuy ocupat per lo guardiá del temple. Posteriorment las rendas d' aqueix Priorat foren aplicadas á las de Sant Pere de Galligáns. (1)

Del bressol de la molt antiga y molt noble Casa de Cruilles tan sols ne resta, com s' ha dit, l' activa torra del homenatge que com una columna d' honor se llensa al espay, la que ha respectat lo temps com lo monument d' una nissaga il·lustre. Al entorn d' ella jau lo poble que á sos peus s' agrupa, vigilant, com en los dias de sa gloria, la gemada comarca de la que 'n fou senyora.

Los drets jurisdiccionalis dels Cruilles datan de la concessió que 'l rey D. Jaume II feu en 1309 á Bernat de Cruilles, viudo alashoras de Na Elisabeth comtesa húngara, á qual noble senyor concedí á més lo imperi sobre los

(1) *Viatj. lit.*, t. XIV, p. 153

llochs y castells de Peratallada, Begur, Esclayá, Regencós, La-Friu, Palafrugell, Cassá y altres, divent servir al rey ab 20 cavallers armats. Confirmá la concessió anterior lo rey Pere III als 2 de Novembre de 1360, extenentla á la jurisdicció criminal, ab lo mer y mixt imperi, en temps de Gilabert de Cruílles que ho comprá per preu de 20,000 sous dels que se 'n feu càrrech lo tresorer del senyor Rey, Bernat d' Olzinellas. Exercitáren los nobles successors dels mentats los drets jurisdiccionalis fins lo regnat de Donya Maria en 1442, que s' incorporáren á la Corona. Los homes de dits llochs obténen de la Reyna la facultat d' eligir lliurement sos Batlles, en virtut de las súplicas dels Síndichs de las poblacions ó Universitats citadas, no sens haver promogut llargas qüestions sobre 'l preu de la llució dels dominis Na Margarida muller de Gaufret y de Gilabert de Cruílles y Na Aldancia, que ho fou de Berenguer, que 's queixavan de lesió en sos drets dotals per motiu de dita llució; no terminantse los plets fins la época de Ferran II en l' any 1484 (1).

Los gloriosos anals de nostra patria ho son també de la illustre Casa de Cruílles.

Argayz en sa obra *Perla de Cataluña* troba l' origen d' aqueixa familia á Fransa, citant en apoyo de sa afirmació que quant en l' any 820 se reedificá y dedicá lo antiquíssim y venerable monastir de Sant Miquel de Cuxá hi figura en preferent lloch un príncep francès dit Cruílles, essent un de tants nobles que entrá en nostra terra acompanyant á Ludovico-Pio en sa empresa de foragitar

(1) Llibre II de las *Enajen. del Rl. Patrimoni*, tom. III, fól. 336.—Arxiu de la Corona d' Aragó.

als alarbs. Feliu de la Penya refereix que per la mort del bisbe de Barcelona Gomaro, en l' any 865, fou elegit prelat Huch de Cruilles; sostenint en contra Argayz que la Casa de tan il·lustre nom es de las més antigas de Catalunya y originaria d' aquesta terra, essent de las familias que no abandonáren la patria quant s' esdevingué la invasió sarrahina. Del citat bisbe Huch conta lo propi cronista los esforços que degué fer pera apaciguar los ánims justament indignats dels barcelonins contra 'l governador Salomó, assessí del comte Wifred I de Barcelona, ab lo patriótic fi de evitar fatals complicacions en la época difícil y travallosa de son pontificat. Lo venerable Cruilles s' oposá valerosament, acompanyat de sos diocesans, als alarbs en sas correrias contra la ciutat. «Capitanejant sas ovellas, que á l' ombra de son bon pastor se convertiren en lleóns», embestían als moros sitiadors fentne d' ells greu destrossa, mes en una de sas victoriosas sortidas. acompanyat de sos barcelonins trobá la mort combatent ardit per la fe y la patria en lo camp de batalla en 870 (1).

Bé venjáren los descendents del il·lustre prelat tan gloriosa mort, y prou alt passéjaren lo penó de las creus al costat del de las sagnantas barras per los camps de nostras gestas gloriosas, ajudant á fer mes amples los límits de la patria.

Ja en la primera expedició de Mallorca que feu lo sant comte Ramon Berenguer III ab sos catalans y ab lo socors de pisans y genovesos, en 1113, hi figura Jofre de Cruilles al costat de la egregia noblesa de la terra.

(1) *Anales de Cataluña*, t. I.

En la época gloriosa d' Alfons I y en las guerras de la Provensa, las victorias de Castella, las jornadas contra 'ls moros de Prades y Valencia y en los fets de Navarra molt se distingí Galcerán de Cruïlles (1163—1196), qual valor y ardidesa heretá altre Galceran que se 'l troba ara al costat d' Alfons II (1286) en la conquista de Menorca, ara al costat de Roger de Lauria en las guerras de Sicilia y de Cerdenya.

No cessá jamay de rebrotar, pera 'ls serveys de la patria, lo ben arrelat arbre de la Casa de Cruïlles. Si al rey l' ajuda Gastó en las guerras contra 'ls moros d' Andalusia, al gran Conquistador fan costat Jofre y Gilabert en sas valentas gestas.

Ja no solament per los camps de batalla dona sos fills la Casa de Cruïlles, per las lluytas de la sabia diplomática té á Fr. Berenguer, que en representació del Rey d' Aragó sostingué los drets contra 'l Papa, per rahó del feudo de la Corona d' Aragó que tants dias de dols y feras lluytas promogueren á la Patria.

Ompla lo sigle de Pere III la gran figura de Jofre Gilabert, almirall de Catalunya, qui ab l' armada de Barcelona junt ab lo vis-almirall Galceran Marquet, se dirigiren, portats per la victoria, contra 'ls moros de Andalusia, en ajuda dels návilis castelláns. En los fets de Ceuta y de Algeziras doná vivas mostrás de heróych coratge, que termená una fletxa traidora al tallar la garlanda de victorias que cenyian lo capell guerrer del Cruïlles obtingudas en las fronteras de Murcia, d' Andalusia y Africa.

A tal perdua compensá á Catalunya Bernat de Cruïlles, qui en las incessants lluytas contra lo Jutge d' Arborea en las crudels batallas de Cerdenya, y en las defensas may

oblidades dels dominis d' Aragó sempre atacats pels Dorias, demostrá que no envá continuava las gloriosas tradicions de la Casa. Assedegat de victorias, no pára ab las obtingudas en los camps italiáns, proporcionantnhi d' altrás las renyinas y enemistats de Pere de Castella contra Pere d' Aragó, defensant nostre Cruílles la vila y castell de Guardamar fins á obligar al castellá á deixar lo setge vençut per la constancia dels defensors y la cólera del mar. que no en vá lo feu tot d' Aragó Roger de Lauria, y com fidel vassall s' engolí embolcalladas d' espumantas onas las galeras y vaixells castelláns.

En aqueixos temps, al costat de Bernat de Cruílles figura Gilabert qui aixís se distingia per son valor en las batallas contra Siciliáns, Genovesos y Pisáns, com per sa prudencia en los tractats de pau y treva. Bon nom de diplomátich obté devant del rey de Navarra, y en sa embaixada al d' Inglaterra, pera concertar lo célebre desafiament que nostre Pere tenia tractat ab Cárles de Anjou, demostrá sa prudencia y discreció, qualitats que feu ressortí davant de Bonifaci VIII, pera las qüestions ab lo francés á qui ajudava la Iglesia.

Dos Cruílles, Bernat y Gilabert, cománan lo gran estol catalá que com un inmens vol de gavinas cobreix las ayguas de Rosas, dirigintse lo 5 de Juny de 1354 als dominis italiáns de la Corona d' Aragó, defensats per Riambau de Corbera y Artal de Pallárs, y las victorias obtingudas en Cerdanya contra las gents del d' Arborea fan digne á Gilabert del regi galardó de nombrarlo governador de la plassa de Lugodor y després general de las plassas y ciutats amigas del Rey, en Cerdanya, per la mort del Comte de Quirra (1373). A cambi de tals mer-

cés, salva Gilabert la forta plassa de Pola ferament atacada per los rebeldes de Cerdenya ausiliats per los genovesos trencadors de las paus y trevas fetas. Jamay defallit de forsas, no 'n tingué prou en véncer als enemichs en Italia que trovém al noble Cruïlles en 1386 defensar lo Rosselló de que n' era governador, de las invasions francesas y de sos aliats los inglesos, que ab poderós exércit invadíren en temps de Joan I tot Catalunya, y en quals jornadas molt se distingí, al costat de Gilabert, Berenguer de Cruïlles de quins fets ne van plenas las Crónicas no solament per son valor defensant l' il·lustre penó de las barras contra castelláns y portugueses units—y molt especialment en la batalla que als 9 de Juny de 1359 presenciá Barcelona,—sí que també contra 'ls genovesos y sards perturbadors de la pau en Cerdenya. En 1392 premiá lo rey D. Martí los serveys de Berenguer nombrantlo son Lloch-tinent, junt ab Guerau de Queralt, pera reduhir als siciliáns revoltats contra la Corona aragonesa, y en la poderosa armada que degué passar á aquell regne pera ajudar al Duch de Montblanch y á sos fidels cataláns entre la millor noblesa de la terra hi figuran Berenguer, Bernat y Joan de Cruïlles; divent recordar d'aquest últim la complerta victoria que obtingué en 1398 contra lo nombrós exércit del Comte de San Felip, á qui feu presoner, derrotant sas tropas, per qual fet lo trovém després formant entre 'ls consellers del rey D. Martí de Sicilia.

En la época de trista recordansa pera Catalunya en que cenyia la gran corona aragonesa Joan II, un noble fill de la Casa de Cruïlles, dit Martí Guerau, aymador de las gloriosas tradicions de sa nissaga, si sos antecessors defensà-

ren la Patria y sos extesos dominis, éll "uytá per los furs de la justicia y del dret de la terra, representats y encarnats en la interessantíssima y venerable figura del Príncep de Viana, ídol dels cataláns, y per tant formá entre 'ls dotze embaixadors que 'l Parlament general de Catalunya reunit á Barcelona nomená pera demanar la llibertat de Cárles, víctima del odi d' una madrastra forastera, qui injustament y ab greu fellonía fou pres en las Corts de Lleyda, y tancat en lo castell d' Aytona (1459). Com si aquest servey pera son aymat Princep no li bastás, acut en embaixada al rey de Castella pera terminar tan tristos fets.

Si en tots temps no s' hagués prou demostrat l' esperit verament catalá que animava als inclits fills de la Casa de Cruilles, li haurían bastat los fets que en los rebòmboris de l' época del rey espós de Juana Henríquez, conturbáren profundament nostra patria. En las guerras civils del reynat de Joan II figura Bernat Gilabert al costat dels nobles partidaris de la bona causa. La ciutat de Barcelona escullí á tan bon capdill pera que, comanant la sua gent del Ampurdá, se dirigís contra Girona, del partit del Rey, á qual ciutat posá setge ab tal empenyo, que á no ser per los forts ausilis de Pere de Rocaberti, se rendia al partit de Cruíl'es, perdentla Joan II (1462). Posteriorment se 'l veu ardit defensor dels drets del Condestable de Portugal, elegit rey dels cataláns, y si fou bon sitiador de Girona, no quedá enrera al ajudar als de Cervera (1482) ab lo reforç de sa valenta gent ampurdanesa. Ab la desdixada mort del Condestable, se trova á Galcerán de Cruilles al costat del lloch-tinent del Duch d' Anjou ab qui personificáren los catalans la defensa de sos drets y llibertats; dis-

tingintse dit Galcerán en 1470 en lo combat de Girona.

Per fi, no es menys digne de recordansa que Ferran lo Católich confiá al Baró de Cruïlles los travalls pera formular la concordia que devia termenar las sagnantas lluytas y malvestats ocasionadas per los pagesos de Remença; prescindint dels fets de Perot de Cruïlles en sas defenses de Perpinyá sitiát per Felip de Saboya y altres gestas en lo Rosselló, Catalunya é Italia (1).

Si á la patria tants dias de gloria doná la Casa de Cruïlles, no menys d' honors li reconeix la Iglesia. Ab l' Abat de Sant Feliu Huch de Cruïlles celebra concordias lo bisbe de Girona, Gillem de Vilamari (1312 á 18), pera termenar las qüestions jurisdiccionals sobre los capitulars de la Canónica gerundense, convenint que pera las qüestions de lo criminal conegués la Curia episcopal y pera las civils la del Abat. Aviat un altre Cruïlles fou elegit bisbe d' aquella diócesis, succehint á Pere de Rocaberti, essent Sacrista de Girona y després bisbe de Lleyda (1325); qual elecció, si be en un principi anulada, se confirmá novament en 1334 per la mort de Gastó de Moncada, concedintse la abadía vacant de Sant Feliu á Berenguer de Cruïlles. Se sap que dit prelat Gilabert tingué fortas desavinensas ab lo *Ceremoniós* per rahó de las qüestions que dit rey promogué, no prou justament, contra 'l de Mallorca; aixís com també per certas exaccions contra lley que Pere IV obrá en la diócessis de Girona, valent al zelós Prelat lo desterro que fou promptament alsat per la excomunió que fulminá contra lo Rey lo Papa Benet XII.

L' art també senyala ab respecte al il·lustradíssim prelat

(1) Feliu de la Penya. — *Anales de Cataluña*, tom. I, II y III.

Berenguer de Cruïlles (1348 á 1362) per los gastos que de son patrimoni esmersá pera l' obra de la Seo gironina y de son preciós retaule d' argent, quals blassóns se troban delicadament artisats en aquella maravella de la orfebreria dels sigles mitjos (1).

A dos kilòmetres escassos de La Bisbal se troba lo lloch dit Castell d' Ampurdá. A éll porta un planer camí ombrejat de llarga renglera de lladoners que recargolan son brancatge y resortidas arrels com capritxós grapat de petrificadas serpents que fúrgan lo terrós marge. A mida que per suavíssima costa s' enfila la carretera vehinal se gosa del deliciós panorama de las planas verdejants y de las serras ab sa esbullada cabellera de suredas damunt qual capsada de verdor una blavenca cinta de mar sembla que lligui al lluny la terra y l' espay. Mes properas alsan sos caps granítichs las Medas, com monstres marins que se soleyan á pler devant la somrisenta platja; mentres allá al horizó se confónen ab los nuvols los Pirineus marítims. Ferèstegas y negrosas com los palaus de la nit las ponentinas Gavarras limitan lo paisatge, y fugint de sas pahorosas soledats, com nins espantadissos, córrren á orejarse en los ventijols de marina las serras gemadas de Begur y de Palafrugell, vigilant sas tranquilas calas lo vell Celebántich peanya inmensa de la ermita devotísima de Sant Sebastiá.

L' antich *castell* d' Ampurdá convertit avuy en espayosa masía, poch dona á conéixer la casa payral dels Marga-

(1) Villanueva.—*Viaj. liter.* tom. XIV. pág. 1 y 96.

rits. A son costat una humil capelleta de Nostra Dona del Remey—1600—qual porta surmonta l' escut ab tres margaridoyas—detura lo pas del piadós vianant. Se nota en ella un curiós arrimader de rajolas envernissadas pertanyents á dita centuria en que s' hi figuran grossos jerros ab flors, sostenint sas dibuixadas nansas unas syrenas. Campeja la composició damunt un fondo groch combinantse ab acert ab los tons blaus, blanchs y verts que hi dominan. Moltes presentallas adornan las blancas parets del santuari.

Lo lloch de Castell d' Ampurdá conta unas cinquanta casas y 200 ánimas, situat al peu de la serreta en que lo castell s' alsava; essent conegut antiguament per Sant Martí de Llaneras (1), y qual jurisdicció senyorial havia pertenescut als Comtes d' Ampurias. Se cita l' espressat poble ab lo nom de *Castro Impuritano* ab motiu de la redenció del bovatge feta al Comte Malgaulí, fill de Ponç Huch, que com s' ha dit mes amunt volgué recobrar los llochs y castells que dit Pons havia venut en pago de deutes, los que pogué extingir ab lo preu que obtingué dels pobles per la redenció d' aquell dret (2). En lo llibre de *Enajenacions del Real Patrimoni* se fa menció de diferents qüestions sobre los dominis que 'l Rey D. Martí concedí á Bernat de Sinisterra no sols sobre lo Castell de Ampurdá, si que també los d' Ullestret, Sant Iscle, Vulpellach, Ciurana y altres—5 de Juliol de 1408—junt ab lo citat de Monells que després d' haver sigut incorporat á la corona en 1385, lo concedeix lo mentat rey al propi

(1) *Nomenclator geográfico-histórico de la Provincia de Gerona.*

(2) *Esp.^a Sagr.* t. 44, p. 305, ap. XXVI.

Bernat de Sinisterra (1) per preu de 10,500 florins d'or d'Aragó. La jurisdicció dels citats castells y llochs passà en virtut de sentència dictada per la Batllia General en 1551 á las mans reals entenentse en ella tots los drets inherents á la jurisdicció alta y baixa, civil y criminal, del mer y mitx imperi, sens perjudici dels drets que tenia lo Duch de Cardona en lo Castell d'Ampurdá, los de Pere de Millars sobre la possessió civil, y los que corresponian á Lluís de Sinisterra successor del difunt Bernat.

La parroquia, sots l'invocació de Sant Martí, se troba á un quart del poble, á la que condueix un bonich camí ombrejat de frescal arbreda y espessas matas de vegetació que serveixen de marges als camps y vinyas. A son comensament es de véure lo típich casal de *can Figueró*, que porta l'any de 1637 en la dovella central de la ampla portada.

La iglesia y la rectoria unidas se troban á un cantó del camí de Canapost, presentant la primera una senzilla fatxada del 1586 qual campanar lo forman tres alts marlets. En la llinda del portal hi ha l'escut de las margari-doyas que observárem en la capelleta del Castell. L'interior presenta una sola nau, ab sa volta ojival y capellas laterals, en las que hi han los corresponents retaules quasi tots dels sigles xvii y xviii, á quals centurias correspon igualment lo major.

En la capella primera, al peu del Presbiteri, y de la part de la Epístola, hi ha un sepulcret-ossari, ab la inscripció que diu:

Hic jacet venerabilis G. de Vellactto miles qui obiit

(1) Fol. 164.—Arxiu de la Corona d'Aragó.

XX dies Septembris anno Domini MCCC LX et venerabilis Bn. de Vellacto domicellus frater ejus, qui obiit XV dies madii anno Dñi MCCC LXII, quarum animarum requiescant in pace. Amen.

Res mes de notable observárem en dita iglesia; en qual visita forem los excursionistas atentament atesos per lo reverent senyor Rector.

Seguint lo mateix camí emprés desde Castell d' Ampurdá, s' arriba, després de mitja-hora, al llogaret de Canapost, en lo que tot respira aquella apacible senzillesa y benfactora calmapreciadas qualitats dels poblets rurals. Verament atractivol es l' aspecte d' antigüetat que presenta 'l lloch, quals rónegas casas s' agrupan al peu del antiquísim temple románich, semblant una conxorxa de jayos que remembrant altres temps s' han reunit ab pintoresch desordre sota rónechs árbres tan centenaris com ells.

Canapost no sembla un lloch ampurdanés en que tot es rialler y com jove sino que trasporta al mes arresserat reconet de nostres altivas montanyas. En son aspecte de venerable enrevelliment vol recordar la incontable munió de sigles que son nom revela. Tal vegada una primitiva estació *lacustre* fou lo remotíssim origen de Canapost en las edats de que ni 'n parlan las vellas crónicas (1). Molt mes ensá, so es, en document del sigle ix se parla del lloch de Sant Esteve de *Caneposto*. Ab motiu de la consagració que lo bisbe de Girona *Servus Dei* (884-887) feu en lo regnat de Carles lo Simple de la iglesia de Santa

(1) Pella.—*Historia del Ampurdán*, pág. 30.

Maria de *Fontaneto* (La Bisbal), mes amunt ja esmentat, al consignarse en la acta las donacions que's feren á la naixent parroquia per los piadosos fidels que en lo document se citan, se diu per un d'ells anomenat Andesind, lo següent: *et e...go Andesindus dono a prefactis ecclesiis in comitatu Gerundense infra terminio de villa Caneposto vinea mea propria... propter remedium animæ de femine nomine .. etc.* (1).

En altre document de 1064, ó sia lo testament de Pons *Præcentor* de la iglesia de Girona, entre los llegats s'hi continúa 'l que diu aixís: *in parroquia Sancti Stephani de Canapost dimitto Ganaberto clerico nepoti meo ipsum sacrarium quod emi de Amalrig, cum ipsis terris et vineis quas ibi habeo vel aduc adquirere potuero. . etc.* (2).

Per demés poética es la situació de la iglesia de Sant Esteve de Canapost. Rodejada de rústech cementiri qual terra benehida amorosament cobreix la naturalesa ab espés mantell d' herbatge, s' alsa prop d' ella un milenari y robustíssim xiprer de fosca fulla y endolat troncam, y com amparant la vella Casa de Deu antichs arbres acotan piadosos sas branca damunt d' ella, besant sos colrats murs y la quadrada torra campanar que vigilant se redressa vestida de rogenchs carreus brodats d' eura creyentse encar tan gentil y bella com en la época de nostres antichs comtes en que fou alsada.

Cap detall distrau la severitat de la construcció. Sols la torra presenta com un fris de petits prismas tallats en la pedra coronant la ratlla dels arquets, sostinguts per

(1) *Viaj. lit.* t. XII, pág. 305 y t. XIII, pág. 335.

(2) *Idem*, ap XXVIII, p. 301.

rudíssims modillons, que corre demunt la doble finestrala da per ahont miran las campanas, enquadrada per las bandas ó faixas que ressurten del mur. Una baixa porteta lateral dona ingrés al temple, en lo que es de notar, si hi cap, major rudesia que al exterior. Duas naus d' aixafada volta que 's comunican per dos archs feixuchs y de fermissimas proporcions forman l' interior que malgrat la impropia capa de cals que cubreix volta y murs y pilars, no li trau l' aspecte de rónega rusticitat y bárbara fesomia. Los groixuts murs y la pesanta volta sembla que obligan á flectar los genolls y á humillar lo vol del pensament, convidant al repós y á la meditació la escassa llum que indecisa y vergonyant penetra per estreta finestra, no gosant romándrer en aquell temple que mes que tal apar mística catacumba.

En los ábsides son víctimas del descuit dos retaules semblant del *sigle xiv*. Un d' ells, lo major, es digne d' estima per la bona má que demostra. Lo forman quatre requadros ab las borrosas pinturas de la Verge, St Nicolau, St. Bernat, y lo Calvari, enquadrant sos compartiments graciosos caladets y travalls de talla.

Canapost forma ajuntament ab la vila de Peratallada, essent tant curta la distancia que separa abduas poblacions, que 's diu en la encontrada *que las gallinas de Peratallada van á pøndre á Canapost* (1), qual últim lloch, en los sigles mitjans, corresponia als dominis de la casa de Cruïlles.

Per un caminet de dressera que blanqueja entre lo ver-

(1) Pella.—Obra citada.

dós fullám de las vinyas y s' esmuny serpentejant per los boscos d' alzinass y pins joves que guarneixen la suau serrata, se dirigiren los excursionistas á la molt antiga y senyorial Peratallada. Com un vell capdill cansat de lluytas y victorias, reposa la vila en una apacible vall al peu de la serra de Torre-guarda. Revingudas alzinass d' ample brancada s' escampan arreu per la rocosa vessant de la serra, com centinellas avansats del noble castell y vila; formant lo conjunt del paisatge un quadro de bellíssima poesia.

Sorprén agraçosament trobar á Peratallada una població en la que lo temps sembla que no hi ha exercit son poder destructor. S' alsan encara quadrats torricóns que flanquejan enmarteladas murallas, fermas torras de rogenca entonació; dominant las vellas casas fossós y recintes, matakans y lladroneras, dibuixant sas angulosas ratllas per tot arréu; agrupantse entorn de las feudals construccions la antiga vila, com cercant sots los centenaris murs protecció y defensa, á la manera que l' eura s' arrapa en la nuosa soca de la alzina cercant sosteniment y benfactora ombra.

Interessant plana dels sigles mitjos, apenas esborrada per la acció dels sigles, es lo població que esmentém Un doble recinte la tanca, alsantse en mitj d' ella la severa massa del castell y soberch casal dels Cruilles senyors de Peratallada, y dominantho tot la magestuosa torra del homenatge recort del primitiu *castrum*. Un sorprenent fosso obert en la roca granítica del segon recinte ompla d' admiració, no ja per la perfecció del treball, obra inconcebible en la época en que 's feu, sino per la remotíssima edat que representan aquells oberts penyals. Tal

PERATALLADA. — VISTA DE LAS MURALLAS.

Dibuix de D. Lluís Ventosa, d'un croquis de D. Pelegrí Casades.

vegada los milers de centurias que damunt d' ells han passat recordan la obra admirable dels enginyosos y civilisats ligurs, poble que per llarch temps feu profitosa estada en l' Ampurdà (1).

Lo casal dels senyors de Peratallada, malgrat trobarse despullat de son vell esplendor, presenta encara ben marcada sa noble fesomia. En lo pati abundan curiosos finestrals de totas épocas, desde 'l sever ajimez á la elegant finestra del renaixement. En una grandiosa cambra se conserva bastant son antich aspecte, sostenint lo sostre á doble vessant ayrosos archs ojivals d' ampla volada. Restos d' enteixinats y detalls curiosos se troban en alguna de las desmanteladas cambras del casal, al que ombrejan grans trasts de murallas y torricóns.

Fora del recinte murat de la vila hi ha la románica iglesia parroquial, y desde élla se gosa del aspecte purament de edat mitjana que aquella presenta. Un pont damunt del foso ligur permet l' ingrés al interior per medi del portal practicat en una quadrada torra, quals ferrats golfos se conservan, extenentse á sos costats las murallas que tapan per complert tota altra construcció. Lo quadro no pot esser mes plé de caràcter y de color.

Humil es lo temple, respirant senzillesa per tots indrets, notantse completa ausencia d' adornos en sa portadeta y ábside. En son interior, poch notable, hi ha un ossari blasonat, en qual cara s' hi llegeix la següent inscripció:

Hic jacet nobilis vir Dominus Gilaberti de Crudiliis dominus de Petracissa qui obiit XI dies julii anno Domini M CCC XLVIII cujus anima requiescat in pace. Amen.

(1) Peñfa —Obra citada, pág. 100.

Ab lo nom de *Petratayada* trobém anomenada la vila en documents de 1143 que cita Marca, cap. 1290, y de sa parroquia en l' any 1383 se 'n diu: *Sti. Stephani de Petracissa sive Canaposto, territorium de Plano de Palatiolo, locus de Comera, etc.* (1).

Lo domini senyorial de la vila y son térme correspongué, com s' ha indicat, á la noble casa de Cruílles, datant de Don Jaume II, als 3 dels idus de Novembre de 1309 la execució per la que 's declara que 'l mer imperi dels llochs pertany al rey, y lo mixt imperi á Bernat de Cruílles. Aixís continuá fins lo temps de D.ª Maria, en que 'ls homens de Peratallada y d' altres llochs procuraren la lluició, que fou tractada ab Na Alduncia tutora del menor Gilabert de Cruílles als 16 de Juny de 1444; incorporantse definitivament á la Corona l' any 1484 regnant Ferrán lo Católich (2).

Usan lo titol de Peratallada: Guillém bisbe de Girona en 1138 á favor de qui 's defineixen cents alous per lo Magnífich Roger de Pubol son nevot; y altre Guillém, del mateix nom, que governá la Seu geronina del 1160 al 1168, que sostingué greus qüestions ab Gilabert de Cruílles, per los danys que ocasionava á la Canónica. Al propi Guillém de Peratallada se 'l troba nombrat árbitre pera dirimir las desavinenças de llarch temps tingudas entre Ramón, Comte de Tolosa, y Ramón Berenguer de Provensa (1163). De sa virtut y saber confiant lo Papa Alexandre III, lo delega especialment pera concordar las qüestions que sostenían lo bisbe d' Urgell y l' Abat del

(1) *Nomenclator*.

(2) *Llibre de Enajenacions del Real Patrimoni*, fol. 336.—Arxiu de la Corona d' Aragó.

monastir d' Ager; y per últim es del cas recordar que en 1168 se 'l troba consagrant la iglesia de St. Esteve de Llanás (1).

Se dona notícia de Dalmau de Peratallada en la escriptura de venda que suscriu del castell de *Villaromano* y de sos drets feta per Pere Alemany als VII idus de Febrer de 1276; essent dit Dalmau abat de Sant Feliu de Girona, y prelat d' aquella Seu Pere de Castellnou que adquirí aquells dominis (2).

Lo fill del célebre Gilabert de Cruilles (de quals fets d' armes se 'n parla en las antigues cròniques), anomenat Bernat de Peratallada, acompanya sol al rey Don Pere en son viatge secret, abdos disfressats, pera acudir á Burdeus ab motiu del desafio pendent que tenia ab lo rey de Fransa; no arredrant al senyor y al noble vassall las remors y novas de trahició que tenia preparada lo francés contra la real persona del aragonés (3).

En las gestas contra 'ls francesos y en la conquesta de Calabria no desdiu de son valor lo noble Bernat, que juntament ab Galcerán de Peratallada, se distingiren en los gloriosos dias del gran Pere II (1276-1283 y altres). A Gastó de Peratallada se 'l troba en lloch distingit en las jornadas victoriosas de Mallorca y de Sicilia, en temps d' Alfons II (1286), demostránt que la branca dels Cruilles tenia la bona sava del robust tronch principal.

La vila de Peratallada forma ajuntament ab Canapost, Sant Climent y Sta. Susagna de Peralta, trobantse distant

(1) *Viaj. liter.*, t. XIII, pág. 135 —Id id, pág. 142.

(2) Obra citada.

(3) Feliu de la Peña.—*Crónica de Cataluña*, tomo II.

una llegua de La Bisbal. La parroquia, baix la invocació de St. Estéve, té per sufragànea la de Canapost. Lo térme regat per lo rieral de Peralta, confina al N. ab Ullastret y Fontanillas, al E. ab Palausator y St. Feliu de Boada, al S. ab Peralta y al O. ab Vulpellach (1). Conta unas 400 ànimas, essent la industria agrícola la font principal de producció de la vila.

A la hora baixa, en que suaument moria la tarde, embolcallant lo panorama una esblaymada llum, que convidava á la melangiosa contemplació del cel aclucant son puríssim esguart y de las serras vestintse de boyras amoratadas y verdosas, empreníam los excursionistas la marxa envers Vulpellach y La Bisbal, trobant la carretera que desde dita vila porta á Torroella y passa per los llochs de Fontanillas, Gualta, las ufanosas voreras del Ter que rega la bella planura en que hi blanquejan, entre quiet mar de verdor, los pobles de Vérges, Llavià, Sant Iscle, Ullastret, Ultramort y Rupià, tots ells pintoreschs y plens de recorts pera l' artista.

A dos kilòmetres abans d' arribar al terme de la excursió, visitarem l' antich poble de Vulpellach, ahont se bifurcan las carreteras de Palafrugell y de Torroella.

La iglesia parroquial presenta una senzilla fatxada no desprovista de certa elegancia. Ayrosa ojiva composta d' una série de prims baquetóns tanca lo llis timpan; enquadrant la porta la llinda y 'ls feixos de columnetas que forman sos montants, guarnits de gentil fullatge. Damunt d' ella s' obra un ull de bou que campeja en mitj

(1) Madoz — *Diccionario geográfico*.

dels rossenchs carreus, terminant lo fróntis en un rengle d'alts marlets. A son costat s'aixeca una ayrosa torracampanar quals finestrals en ojiva contenen las campanas, trayent la nuesa dels carreus una senzilla motllura que la volta. Un grupo de xiprérns ombreja bellament la construcció.

En l'interior s'esplaya en una sola nau, lleansantse gentilment la volta en ojiva sostinguda per los archs y nerviacions que s'encrehuan en petites claus. En los murs s'obran quatre capellas que contenen retaules barrochs. Lo conjunt de la fàbrica recorda la bona època del gòtic; tal vegada pertany á mitjans del sigle XIV.

Al bell costat de la iglesia se troba lo grandíós casal-castell que fou, fins fa poch, dels Comtes de Solterra. Lo pati es notable no tan per lo caràcter com per lo color de sos murs, en los que s'hi obran preciosos finestrals de variats temps y dibuixos. La escala ab ample passa-má de pedra que porta á las cambras; la típica cisterna de boca poligonal, aixís meteix de pedra; la alta y farrenya torra que s'enlayra per damunt de la may só senyorial, y los escuts campejant per tots indrets, donan á aquella part del edifici un aspecte tan interessant com pintoresch. L'artista hi trova detalls preciosos; entre élls, un pulidíssim rosetó flamijat per ahont entra escassament la llum que contribueix ab sa indecisa foscor á fer mes trista la escala de la torra y son tétrich calabosso. Aferrat á un recó del trist aposento s'hi troba la cadena y argolla, senyal de jurisdicció del mer y mixt imperi dels Baróns de Vulpellach.

Molt típica es la plassa, en la que una antiga torra ab fermes portals en ojiva s'alsa orgullosa desafiant sigles y

tempestas á la que acompanya una casa rónega y blasonada, recort dels cavallers templaris. Un escut adorna la llinda contenint las barras catalanas y dúas creus, campejant la major senzillesa en tota la construcció. Mes enllá, y á la entrada del poble, s' aixeca una antiga creu de pedra, de rústega escultura. Altre de mes artisada existiria per aquells indrets, avuy desapareguda; sols se conserva, com prehuada reliquia, un preciós fragment treballat ab tanta delicadesa que sembla obra d' un expert *imaginaire* dels sigles mitjos.

Ab la major deferencia lo Rvnt. Sr. Rector nos acompanyá en la visita del poble y antigüetats de Vulpellach, mostrantnos algunas alhajas del culto diví, y 'ls plechs de pergaminins dels sigles xiv y xv contenint testaments y altres escripturas que te arxivats en la Rectoria.

Molt antich es lo poble de Vulpellach. Son nom céltich revela la existencia d' una estació lacustre en los primers albors de nostra historia (1). D' éll se 'n parla en document del 983 (2), ab motiu de la donació que un prebere de la Seu de Girona, dit Giscafred, feu al bisbe Miró (970-984)—comte de Besalú y quart fill del de Barcelona—de unas terras del terme de *Vulpiliaco*; qual document porta la data de VIII de las Kalendas de mars del any XXVIII, regnant Lotari, fill del difunt Ludovich. Lo lloch y castell formavan part desde 'ls primers temps de la reconquesta del extens Comtat Ampuritá, trobantse la redempció del bovatge en la época del ja esmentat Comte Malgaulí. Posteriorment entra en los dominis de la noble

(1) Pella.—*Historia del Ampurdán*.

(2) *Viaj. lit.*, t. XIII, p. 73.

Casa de Sinisterra per adquisició de Bernat en la época del rey Don Marti (1408); incorporantse á la Corona en 1447 per suplicació dels homens del lloch, confirmantse ab tal motiu los privilegis, llibertats y franquesas obtin-gudas per anteriors concessions reals y senyorials (1).

Lo poble de Vulpellach se troba situat á un quart de llegua de La Bisbal, al extrém de la suau costa per ahont s' exten la carretera. Conté unas 400 ánimas, y son terme confina al N. ab Castell d' Ampurdá, al E. ab Peratallada, al S. La Fonteta y al O. La Bisbal. Los quefers agricolas ocupan en sa generalitat los brassos dels vehins del dit lloch.

Atrets per los écos de la *copla*, quals confosas notas eran portadas en alas del fresquívol oreig del vespre, apressarem lo pas los excursionistas; havent ja deixat adormit en las ombras de la nit lo pacífich poble, vehí de La Bisbal.

Galaníssim quadro se presentá á nostra contemplació al retorn á la vila, oferint agradable contrast ab lo silenci dels camps, de las serras y dels tranquils llochs que acabavam de visitar. Alegres rotllanas de balladors, agafats de las mans, esperavan neguitosos que 'l fluviol y tamborino de la *copla* ab sas primeras notas donessen comens á la milenaria sardana. Embadalits contemplarem nostre antiquíssim ball patri, grave com una clássica cerimonia, embolcallada sa significació ab la misteriosa vaguetat del temps prehistórichs. Davant d' aquells círcols humans

(1) *Llibre de Enajenacs. del Rl. Patrim. de Catalunya.*—Fól 1566.—Arxiu de la Corona d' Aragó.

giravoltant ara ab suau cadencia, ara ab selvatge y viu moviment, recordavam aquells animats *chorus* que 'ns descriu lo poeta grech; acudint á nostra imaginació á tropell recorts y faulas, tradicions y follías d' épocas atrassadas. Semblava'ns veure avansar los ardits Shardos, fugitius del Egipte, cercant novella patria en la hermosa Cerdanya, lo Rosselló y Cerdanya, y venint ben tost á nostre Ampurdá, atrets per las flayres de sas boscurias y la puresa de son cel; y portats per le fantasía assistíam, retrocedint nostra pensa milers de centurias, al alsament de rústegas estacions lacustres, primer esbós dels pobles *ampurdanesos prop las verges boscurias mansió de feras* y dels amples llachs, germans de la mar temible (1).

Agradosa impressió, per cert, nos causá que tan viu se conservi lo recort de la tradicional sardana, que be 's pot considerar monument pre-histórich, de tanta valua com lo menhir d' Espolla, la muralla indigeta d' Ampurias y lo *fosso ligur de Peratallada*.

Era negra nit encara, que surtíam de La Bisbal ab lo carruatge de las 5, pera pendrer á Flassá lo tren que 'ns retorná á Barcelona. En l' *Empalme* mudarem de vía pera contemplar la sempre gentil marina.— Com atret per sa boniquesa, llensás lo vapor ab vertiginosa marxa per la plana y frescal conca del Tordera guarnida d' arbredas que vorejan son ample areny, alsantse per damunt de la atapahída verdor dels boscos y de las arren-gleradas pollancredas, la ferma silueta de las montanyas de Montagut, Miralles y Montbravat á las que contempla

(1) Pella.—*Historia del Ampurdán*.

vigilant lo castell de Palafolls vestit de enderrochs esgratinyats pels sigles y mil voltas fuetejats pels llamps en las tormentas del xardorós estiu, dominantho tot la soberba y farrenya mole del Montnegre.

Com una visió agradosa se succehían á nostre pas la llarga filera de pulidas vilas, que boy assentadas en la que fou la marina laletana, se miran en la onejant planura no limitada per los feréstechs rocáms que capritxosament retallan la costa que siguié dels indigetas y ceretáns, á qual rudesia y ferocitat s'avenian millor aquells penyals trepats de covas y enmantellats de boscurias. Sembla com si aposta un bras geganti hagués arrambat de Tossa al Pirineu aquella cadena de montanyas, deixant plana y llisa la sorrenca platja fins lo turó en el que lo titá Alcides hi reposá en son viatge de Pyrene á Gades tot fundanthi Barcelona.

Prop de mitjdía retornavam á la present ciutat, donant per terminada la profitosa excursió qual boniquesa ha deslluït, sens dupte, la present deslligada memoria, si be plena dels millors desitjos, pobríssima de conceptes y de tota válua.

Mars 1884.

PELEGRÍ CASADES Y GRAMATXES.
